

Boekbespreking

Politieke propaganda en geheime diensten

Het Interdoc-netwerk in de Koude Oorlog.

Marianne van Leeuwen

Onlangs werd in café-restaurant Juliana's in Den Haag (tijdens de Koude Oorlog een bekende spionnenontmoetingsplaats) het boek *Interdoc. Een geheim netwerk in de Koude Oorlog* gepresenteerd. Ten overstaan van een talrijke schare toehoorders nam Sybrand van Hulst, de laatste directeur van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), het boek in ontvangst uit handen van de auteur. Wat was Interdoc? En hoe verhiel deze organisatie zich met de reguliere inlichtingen- en veiligheidsdiensten?

Ideologische oorlogsvoering

Interdoc. Een geheim netwerk in de Koude Oorlog is de nieuwste publicatie van Giles Scott-Smith, senior onderzoeker aan het Roosevelt Studiecentrum in Middelburg en bijzonder hoogleraar diplomatieke trans-Atlantische betrekkingen aan de Universiteit Leiden. Scott-Smith stelt in zijn verhaal twee instanties centraal: het Oost-West Instituut (OWI) en vooral Interdoc, in Nederland opgezet rond 1960 als project ter bevordering van 'geestelijke weerbaarheid' tegen de verleidingen van het communisme en actief tot in de jaren tachtig.

Na de dood van Stalin propageerden de nieuwe Sovjetleiders vanaf 1956 een vreedzaam samenleven van Oost en West als alternatief voor de Koude Oorlog. In het Westen trokken velen de oprechtheid van deze nieuwe koers in twijfel. Het Oost-West Instituut werd opgericht om op nationaal niveau aan weerbaarheid tegen de communistische ideologie bij te dragen, terwijl de leiders van het OWI tegelijkertijd probeerden een Europees netwerk van gelijkgestemde instellingen op te bouwen: Interdoc. Pogingen om nieuwe nationale instituten elders in Europa van de grond te krijgen mislukten, maar aansluiting bij bestaande gelijkgestemde instellingen was een praktisch alternatief. Het netwerk werd vanaf 1970 steeds meer ook trans-Atlantisch en zelfs mondiaal georiënteerd, met vestigingen en contacten in onder andere Japan, Indonesië en Libanon.

Voortrekkers van het eerste uur waren twee Nederlanders, Louis Einthoven en Cees van den Heuvel, beiden afkomstig uit de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Zij waren ervan overtuigd dat het Moskou met de 'vreedzame coëxistentie' ging om voortzetting van de Koude Oorlog met een nieuw middel waar klassieke, militaire wapens niet tegen hielpen. De vos was aan het passiepreken geslagen en leek aanhang te verwerven. Het Westen moest goed onder ogen zien hoe gevaarlijk dat was en zich niet laten verleiden tot een goedgelovig pacifisme. Het moest ideologisch weerbaarder worden. Die weerbaarheid moest stoelen op een grondig besef van westerse waarden. OWI en Interdoc moesten die waarden actief uitdragen, door middel van trainingen op nationaal en internationaal niveau, door conferenties en colloquia en door publicaties. Interdoc beoogde relevant publiek te bereiken in West en Oost: zakenlieden, politici, wetenschappers, studenten en journalisten. Het zag zijn missie daarmee als defensief én offensief.

Idealisme en pragmatisme

De trainingen en publicaties gingen aanvankelijk vooral over de vernietigende uitwerking van het marxisme-leninisme op de samenleving in het Oostblok. Het westerse gehoor werd voorgehouden dat het zich hiertegen moest beschermen. Het OWI en Interdoc vroegen daarnaast ook aandacht voor westerse waarden, waartoe vooral (individuele) vrijheid, democratie en de Universele Rechten van de Mens werden gerekend. Enkele medewerkers, bijvoorbeeld redacteur Couwenberg van het aan het OWI verknoopte blad *Oost-West*, wezen er zelfs op dat er ook in communisme wel wat goeds kon schuilen en dat de twee ideologische tegenpolen communisme en kapitalisme mogelijk op de lange duur wat meer naar elkaar toe zouden kunnen groeien. Het ging bij Interdoc dus niet exclusief om het brengen van een anticommunistische boodschap. De betrokkenen waren politiek veelal wel heel behoudend, maar hadden oprecht belangstelling voor intellectuele uitwisseling met andersdenkenden.

Het Oost-West Instituut en Interdoc spanden zich in om naast de waarschuwingen over Sovjetideologie toch vooral een *positieve* boodschap over westerse waarden en verworvenheden uit te dragen. Dat weerhield de Nederlandse voortrekkers van Interdoc er niet van om voor het goede doel soms samenwerking te zoeken met wel heel problematische bondgenoten, bijvoorbeeld in Portugal en Griekenland toen daar anticommunistische maar vooral ook zeer antidemocratische regimes aan de macht waren. Hier won, zo lijkt het, de stelregel 'de vijand van mijn vijand is mijn vriend' het van het propageren van de universele rechten van de mens. Scott-Smith stipt dit pijnlijke gegeven slechts heel kort en droogjes aan.¹

In de loop van zijn verhaal doemen er ook nog andere bedenkelijke of wel heel kleurrijke bondgenoten voor Interdoc op: extreem-rechtse lieden met een zwart oorlogsverleden, en soms ook goudzoekers. Treffend is in dit laatste verband de passage over een beoogde bondgenoot in België, Jacques-Henri Pirenne, een verarmde aristocraat die naast westerse waarden ook zijn eigen portemonnee als een goed doel leek te beschouwen.² De Nederlands-Belgische samenwerking nam geen hoge vlucht. Interdoc probeerde ook elders in Europa aansluiting te vinden bij al bestaande instituten en organisaties die naar verwachting zouden sympathiseren met zijn doelstellingen, met heel wisselend, soms niet meer dan vrij vluchtig succes.

Overheid, diensten en particuliere initiatieven

Interessant is de spannende relatie tussen de initiatiefnemers van het OWI en Interdoc en de officiële inlichtingen- en veiligheidsdienstenwereld. Eindhoven was hoofd van de BVD geweest en zette zich na zijn pensioen in voor Interdoc. Van den Heuvel nam ontslag uit de BVD, waar hij hoofd opleidingen was geweest, om voor OWI/Interdoc te gaan werken. Beiden hadden uit hun vorige werkkruis interessante internationale relaties. Er bleven wel contacten met de BVD maar die waren, aldus Scott-Smith, voorzichtig. De Nederlandse veiligheidsdienst wilde zich bijvoorbeeld niet met psychologische oorlogsvoering bezighouden en voelde zich vooral geroepen tot het buiten het oog van het grote publiek in de gaten krijgen en houden van *fellow travelers* (sympathisanten van het communisme) – een voor een geheime dienst klassieke taak. Eindhoven en Van den Heuvel, en *Oost-West*-redacteur Couwenberg moesten bij hun missie juist wél in de openbaarheid kunnen treden.³

De BVD blijft verder in het verhaal van Giles Scott-Smith opmerkelijk op de achtergrond in vergelijking tot sommige andere Europese diensten: de Bundes Nachrichten Dienst (BND), MI6 en de Franse inlichtingendienst (difficulterend en vooral ook huiverig voor bemoeienis van de CIA met Interdoc). Ook de CIA komt als geïnteresseerde maar controversiële (want te heerszuchtig gevonden) partij naar voren. De auteur vermeldt dat de meeste deelnemers Interdoc vooral wilden zien als een Europese onderneming en niet, of zeker niet in de eerste plaats, als een trans-Atlantische. Overigens stelden Einthoven en Van den Heuvel zich in de jaren zeventig steeds nadrukkelijker wél trans-Atlantisch op. Dat stemde aardig overeen met de Nederlandse buitenlandse politiek in den brede en de rol van Nederland in Europees verband.

Financiën (en de rol van de BVD)

Een stevige rode draad door het OWI/Interdoc-verhaal heen is de permanente zoektocht van de initiatiefnemers naar sponsors. Wat Nederlandse financiers betreft kwam het geld voor het OWI en Interdoc jarenlang, zo blijkt uit het boek, vooral van Nederlandse multinationals. Shell liep voorop, Philips kwam als wat onwillige tweede, en verder deden Unilever en de AKU, voorloper van Akzo-Nobel, duiten in het zakje. Shell in het bijzonder had niet alleen principieel maar ook zakelijk grote belangstelling voor de risico's die het oprukkend communisme zou kunnen meebrengen voor de bedrijfsvoering in ontwikkelingslanden, in Afrika in het bijzonder. Verder noemt Giles Scott-Smith voor de jaren zestig ook de NS als geldschietter en afnemer van producten. De NS was in die tijd in het geheel géén particuliere onderneming, maar het schijnt dat de ruime NS-deelname aan cursussen vooral is gerealiseerd als gevolg van persoonlijke contacten van OWI-voormannen met bepaalde leidinggevendenden bij de spoorwegen.⁴ Dezelfde verklaring – persoonlijke contacten - zou ten grondslag liggen aan de deelname aan trainingen door medewerkers in opleiding van de Luchtmachtstaf – uiteraard ook geen particulier bedrijf.⁵

In de jaren zeventig kreeg Interdoc er Amerikaanse financiers bij. In Nederland kreeg het organisatorische en financiële steun van particuliere zakenlieden Anthony Dake en Ernst van Eeghen.⁶ Scott-Smith meldt dat de BVD niet als geldschietter is opgetreden, behalve dan dat de dienst enkele abonnementen op het blad *Oost-West* nam en wel eens een medewerker van de dienst afvaardigde naar trainingen in mentale weerbaarheid. Dit dan in opvallend contrast tot de Duitse collegadienst, die financieel stevig bijdroeg aan Interdoc totdat de Ostpolitiek van Willy Brandt er in 1972 definitief een eind aan maakte.

Blikverruiming in de jaren zeventig

Aan het begin van de jaren zeventig liet Couwenberg, hoofdredacteur van het blad *Oost-West*, later *Civis Mundi* de nadruk op Oost-Westverhoudingen varen om zich in te zetten voor wereldburgerschap. Van den Heuvel op zijn beurt zette, ook uit pragmatisch financiële overwegingen, meer dan voorheen in op hechte trans-Atlantische betrekkingen, en waagde zich daarnaast in het hol van de leeuw met contacten in de Sovjetunie en Polen. In Nederland nam Van den Heuvel de leiding over van de Atlantische Commissie, en luidde daar wat personeel en activiteiten betreft een drastische verjonging in. Hij gaf ook in 1975 de aanzet tot de oprichting van de voorloper van Jonge Atlantici, JASON. Dat ging in de praktijk ook functioneren als een jongerenvereniging van Interdoc, maar slaagde er niet in

een internationaal netwerk van jongereninstellingen in andere landen op te zetten. Steun aan de politieke en militaire doelstellingen van de NAVO werd een hoofdthema.

Het OWI ging in dezelfde tijd de voordelen en risico's van detente en de Helsinki-akkoorden bestuderen. Van den Heuvel bleef zich op allerlei manieren, bijvoorbeeld door publicatie van de 'Helsinki Monitor', inspannen om tot Oost-Westdialoog te komen en daarbij westerse belangen en waarden uit te dragen. Daaraan gepaard ging een voortdurende noodzaak tot fondsenwerving en regelmatig ook concurrentie met min of meer gelijkgestemden als het J.F. Kennedy Instituut van F. Alting von Geusau (TH Tilburg).⁷

Aan het einde van de jaren zeventig fragmenteerde en vervloog Interdoc. In de loop van de jaren tachtig was ook het OWI niet meer te handhaven. Hun protagonisten waren oud of overleden en hun missies ingehaald door mondiale ontwikkelingen.

Per saldo

Interdoc is het substantiële en zeer informatieve resultaat van tien jaar grondig en vasthoudend geschiedkundig onderzoek. Giles Scott-Smith heeft een keur aan archieven in Nederland, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, en de Verenigde Staten geraadpleegd. Hij heeft vraaggesprekken gevoerd met een reeks betrokkenen onder wie Cees van den Heuvel en diens zoon Christiaan.⁸ Hij heeft veel secundaire bronnen gebruikt. Zijn tekst wordt ondersteund door een zorgvuldig notenapparaat. In appendices staan overzichten van Interdoc-publicaties, congressen en contacten in het Oostblok. *Interdoc* is, kortom, een overtuigend staaltje historisch vakmanschap.

Het is een boek voor fijnproevers, niet voor de liefhebbers van *007*. De stijl is wat stug, heel feitelijk maar regelmatig ook met een vleug droge humor. Soms wordt het voor de lezer wel moeilijk door de bomen het bos te blijven zien. De auteur is er niet helemaal ten volle in geslaagd om de enorme hoeveelheid aan gegevens die hij boven tafel heeft gekregen behalve chronologisch ook thematisch te ordenen. Meer specifiek heeft Scott-Smith enkele belangrijke vragen over de betrokkenheid van inlichtingen- en veiligheidsdiensten niet volledig uitgewerkt. Hij heeft de nauwe contacten die Interdoc onderhield binnen de Europese inlichtingen- en veiligheids wereld en ook met de CIA zeker voor het voetlicht gebracht. Maar er reesteren toch nog vragen over die onderlinge betrokkenheid. Ik noem ze in oplopende relevantie.

Giles Scott-Smith vermeldt bijna terloops dat Interdoc documentatie van diensten kreeg – op zich al een opvallend gegeven - maar hoe zat het verder in de verhoudingen? Hebben de inlichtingen- en veiligheidsdiensten specifieke thema's bij Interdoc geagendeerd, en zo ja, welke precies en waarom? Tot op welke hoogte hebben de verscheidene Europese diensten die in meer of mindere mate betrokken waren bij Interdoc hun beleid ten aanzien van Interdoc onderling afgestemd? In hoeverre was de samenwerking tussen diensten en Interdoc officieel dienstbeleid? Hadden hoofden van diensten ermee ingestemd en bemoeiden zij zich er in enig detail mee of draaiden de contacten vooral om persoonlijke relaties tussen (oud-)gedienden? En ten slotte maar niet ten leste: wisten de politiek verantwoordelijken van de contacten tussen 'hun' diensten en Interdoc, en zo ja, hoe ver reikte hun betrokkenheid? Scott-Smith onderkent in zijn conclusie wel dat dit een principieel vraagstuk is maar koppelt het los van zijn onderzoek.⁹

Dat is een te rechtvaardigen keuze maar kan ook als een gemis worden aangemerkt. De net genoemde vragen raken immers aan de context waarbinnen Interdoc gezien kan worden. Ze raken ook aan een thema dat nog heel actueel is, namelijk de rol van veiligheidsdiensten in het politieke en maatschappelijke discours in een land. Horen veiligheidsdiensten zich in zulk discours te mengen? De huidige Nederlandse diensten (de algemene en de militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst, AIVD en MIVD) hebben in vergelijking met de meeste collega-organisaties in andere westerse landen een vrij openbare rol.¹⁰ Toch is het ook in Nederland de veiligheid- en inlichtingendiensten niet geoorloofd zich in polemieken te mengen (zoals Interdoc dat juist wel deed). Wel doen zij, anders dan vroeger, jaarlijks publiek verslag van hun werkzaamheden, met inachtneming van wettelijke en professioneel bepaalde marges van geheimhouding. Soms vestigen zij ook los van het jaarverslag publiek de aandacht op ontwikkelingen die naar hun oordeel een gevaar voor de democratische rechtsorde en de nationale veiligheid behelzen of kunnen gaan behelzen.¹¹ De AIVD deed dat de afgelopen tien jaar bijvoorbeeld met open nota's over radicaliseringprocessen onder moslims. De dienst bracht soms ook nota's uit die door het wijzen op feitelijke ontwikkelingen nuancering poogden aan te brengen in felle lopende publieke debatten. Het heeft de organisatie waardering opgeleverd maar is haar nu en dan ook op felle kritiek komen te staan, en wel in het bijzonder op het verwijt dat zij zou 'opiniëren'.¹²

In de tijd van de Koude Oorlog was de BVD nog een ouderwetse, echte geheime dienst. Hij had niet, zoals de AIVD nu, de taak openbare jaarverslagen uit te brengen. Er was bij de 'oude' BVD geen sprake van dat hij zelf vraagstukken van nationale veiligheid op de publieke agenda zou plaatsen. Westerse collega-diensten werkten binnen dezelfde beperkingen. Interdoc had daarentegen inhoudelijk heel veel bewegingsruimte: het kon agenderen, 'opvoeden' en polemiseren naar hartelust. Dat maakt de relatie tussen het netwerk en de diensten des te interessanter. Kan de geschiedenis van Interdoc niet toch, aan de hand van de openstaande vragen, ook in dit licht geplaatst worden?

Maar dit is maar één kanttekening naast de vele punten van lof. *Interdoc* verkent een terrein dat eerder onderbelicht is gebleven: het complexe verhaal van de inspanningen van particulieren en ondernemingen met wisselende steun uit de wereld van inlichtingen- en veiligheidsdiensten om tijdens de Koude Oorlog internationale ontwikkelingen ten gunste van 'het Westen' te beïnvloeden. Het is een zorgvuldig gerechercheerde en gedocumenteerde bijdrage aan de geschiedschrijving van de Koude Oorlog geworden en dat maakt het tot een belangrijk boek.

Marianne van Leeuwen is bijzonder hoogleraar Moderne trans-Atlantische betrekkingen aan de Universiteit van Amsterdam.

Wilt u reageren? Mail de redactie: redactie@atlcom.nl.

Boek:

Giles Scott-Smith: *Interdoc. Een geheim netwerk in de Koude Oorlog*
Uitgeverij Boom, Amsterdam, november 2012; 408 blz.; € 24,90
ISBN: 9789461052087

Engelse versie onder de titel *Western Anti-Communism and the Interdoc Network: Cold War Internationale* uitgegeven bij Palgrave/Macmillan, december 2012

1. Giles Scott-Smith, *Interdoc. Een geheim netwerk in de Koude Oorlog* (Uitgeverij Boom, Amsterdam 2012) p. 154.
2. *Interdoc*, p. 145, 146.
3. *Ibidem*, p. 108-110.
4. *Ibidem*, p. 69.
5. *Ibidem*, p. 70. Cees van den Heuvel had vrienden in hoge kringen die hij kende uit het voormalige verzet tegen de Duitse bezetting.
6. *Ibidem*, p.110-115; 264-266.
7. *Ibidem*, p. 256-257.
8. Louis Einthoven overleed in 1979.
9. *Interdoc*, p. 275.
10. AIVD en MIVD publiceren jaarverslagen en open nota's. De eerste open publicatie van de BVD, *De politieke islam in Nederland*, kwam uit in juni 1998. Het AIVD jaarverslag 2008 gaat in op de spanning tussen verplichting tot geheimhouding en transparantie.
11. Beide diensten hebben websites waarop dergelijke nota's te vinden zijn.
12. Bijvoorbeeld in maart 2004, toen de AIVD in een openbare nota, vervaardigd in antwoord op een verzoek uit de Tweede Kamer, had opgemerkt dat 'een groeiend aantal moslims zich door opiniemakers en opinieleiders in het maatschappelijk verkeer onheus bejegend voelt.' De dienst had daar aan toegevoegd dat de groep jongeren die zich aldus onheus bejegend voelde vatbaar was voor radicalisering en rekrutering. Toenmalig voorzitter van de VVD Tweede Kamerfractie Van Aartsen voegde zijn partijgenoot minister Remkes, verantwoordelijk voor de AIVD, toe dat die beter op zijn dienst moest letten, want 'het is niet de taak van de AIVD het opinieklimaat in dit land te opiniëren.'*(sic)* Citaat terug te vinden op <http://www.digibron.nl/search/detail/012dc5e783f89a8078491af0/> (nageslagen op 5 januari 2013) De dienst had echter geen poging ondernomen om te polemiseren en zeker niet om islam-critici de mond te snoeren. Hij had een ontwikkeling onder aandacht willen brengen. De discussie luidde pas nadat een Leidse hoogleraar taalkunde de protesterende opiniemakers had aangeraden eerst te lezen wat de AIVD eigenlijk had geschreven.